

УДК 81'23

Тургунбаева Г.

ага илимий кызматкер

КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы

Тил жана адабияты институту

**ГИПЕР-ГИПОНИМИК БАЙЛАНЫШТАРДЫН МЕЙКИНДИК
ЖАНА УБАКЫТ КАТЕГОРИЯЛАРЫНДА ВЕРБАЛДАШУУСУ**

Тургунбаева Г.

старший научный сотрудник

Институт языка и литературы

имени Ч.Айтматова НАН КР

**ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ГИПЕРО-ГИПОНИМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
В КАТЕГОРИЯХ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ**

Turgunbayeva G.

Senior Researcher

Institute of Language and Literature

named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

**HYPERO-HYPONYMIC RELATIONS IN THE VERBALIZATION
OF SPATIAL AND TEMPORAL CATEGORIZATION**

Аннотация. Кыргыз тил илиминде мейкиндик жана убакыт категорияларынын гиперо-гипонимдик байланыштардагы вербалдашуусун изилдөөгө арналган. Семантикалык талаадагы этиштердин гипонимдик байланыштар туунду жана тубаса этиштердин убакыт жана мейкиндик категорияларындагы вербалдашуусунун семантикасын изилдөөдөгү өзгөчөлүктөрү каралган.

Негизги сөздөр: гипероним, гипоним, категориялаштыруу, вербалдашуу, семантикалык талаа, убакыткатегориясы, мейкиндик категориясы

Аннотация. Данная статья посвящена к исследованию вербализации категорий пространства и времени в гиперо-гипонимических связях в кыргызском языкознании. Гипонимические отношения глаголов в семантическом поле рассматриваются при исследовании семантики вербализации во временных и пространственных категориях.

Ключевые слова: гипероним, гипоним, категоризация, вербализация, семантическое поле, временная категория, пространственная категория.

Annotation. The abstract is devoted to the study of the verbalization of space and time categories in hyper-hyponymic relations in Kyrgyz linguistics. The peculiarities of the study of the semantics of the verbalization in the temporal and spatial categories of derived and innate verbs in the semantic field are considered.

Keywords: hyperonym, hyponym, categorization, verbalization, semantic field, temporal category, spatial category.

Объектин мейкиндиктеги абалы жана убакытты билдирүүчү категорияларында жана анын номинациясынын каражаттарынын вербалдашуусу гиперо-гипонимикалык байланыштар боюнча кыргыз тил илиминде изилдөөлөр жокко эсе. Чет элдик, орус изилдөөчүлөрү тарабынан илимий диссертациялар, макалалар жетишээрлик деңгээлде изилдөөгө алынган.

Адамдын категорияларды түшүнүүсүнүн башталышы анын жашоосунун мейкиндик жана убакыт түздөн-түз байланышы.

Ошентсе да, кызыгуу онтологиялык жана гносеологиялык маселенин тегерегинде лингвисттердин гана эмес, философтордун да, маданият адистеринин да, бардык тармактардын жалпы илимий-изилдөөсүнүн негизги объектиси десек жаңылышпайбыз. И. Кант биз сырткы дүйнөнү убакыт жана мейкиндиксиз элестете албайбыз [Кант, 1994:2].

Адамзатка маанилүү, фундаменталдуу категориялардан мейкиндик биринчи орунда турат. Адамдын айлана-чөйрөнү таанып-

билүү процессиндеги мааниси бул - дүйнө. Анын жашоосунун чөйрөсү катары адам мейкиндикти кабыл алат

Чыныгы же виртуалдык реалдуулуктун объектисинин мейкиндиктеги абалы потенциалдуу түрдө белгилүү бир контекстке "чөмүлгөн" конкреттүү сөздөрдө актуалдаштырылган оозеки сөздүн жана фразеологизмдин семантикасына же маанисине киргизилген. Тил илиминдеги этиш "бүт кырдаалдын концентрацияланган туюнтмасы сыяктуу" деген пикири салтка айланган [Шмелев Д. Н. 1973:6]. Бул алардын предикаттык функциясы менен шартталган. Этиштердин семантикасы кептин башка бөлүктөрүнөн кыйла айырмаланат жана татаал мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Алсак, Н.Д. Арутюнова предикаттардын маанисине төмөнкүдөй семантикалык талаасындагы этиштердин мейкиндик жана убакытка карата болгон маанилеринин бүтүндөй сериясы кириши мүмкүн экенин белгилейт [Арутюнова Н.Д. 1999:1].

1) н аракетке чейинки кырдаалга;

Түн ката шаарга келишти.

2) кийинки кырдаалга;

Түндө кеч жаткандыктан болжогон жерге жете албадым.

6) аракет кылуу ыкмасына;

Канчалык аракет жасабайын күүгүмгө чейин күттүрө турган болдум.

в) аракет кылуу максатына;

Эртең түштө салып жиберейин.

3) субъекттин же объекттин квантордук мүнөздөмөлөрүнө жараша каралат. а) Нарындын Кара-Кужур өрөөнүн билесиздер. Совет учурунда: «Кара-Кулжадагы, Кенес-Анархайдагы, Алай-Куудагы, Арпадагы, Кара-Кужурдагы кайратман малчылардын жашоосунан репортаж» – деп өкмөт гезиттерине жазып: «Булар аскар тоонун башында, кара зоонун кашында, кышында күрткүсү калың кардын астында колхоздун ак отор коюн, топозун аман-эсен асырап жатат» – деп, калаадагы ысык үйдө жашаган элди коркута берчү эмес беле.

Демек, интенсиналдык семантикадан тышкары, импликационалдык этиштер белгилүү бир сүйлөмдө актуалдуу болгон жана анын структурасынын калган компоненттери тарабынан колдоого алынган белгилүү бир кошумча маанилерди камтыйт. Мисалы, мейкиндик семантикасы бар сүйлөмдөрдө позиция этиштери пропозитивдүү структуранын өзөгүн билдирет, алардын үстөмдүк ролун локативдик

семантика - локумдар менен детерминанттар көргөзөт [Мякшева О. В. 2003,4]. Жөнөкөй локативдик сүйлөмдүн семантикасын калыптандыруу кошумча маалыматты камтыган детерминант-локумдун жана сүйлөмдүн негизги мазмунун түзгөн предикаттык борбордун (позиция этишинин) өз ара аракеттенүүсү аркылуу ишке ашат [Шелягина А.А. 2003: 5].

Темпоралдуулукту төмөнкү темпоралдык гипонимдик катыштар узактыгы, ылдамдыгы, үзгүлтүксүздүгү, белгилүү бир материалдык белгисине тиешелүү болот. Ошондой эле, бул мамилелер этносемантика менен мүнөздөлөт. [Кузнецов В.Г. 2023:3].

Белгилүү бир же адамдын иш-аракеттери темпоралдык категориясында ылдамдыктын кайсы мезгилге чейин созулушун билдирген гипонимдер менен вербалдашуусу чагылдырылат.

М: атка минүү - ат үстүндө жүрүү - үзгүлтүксүз кыймыл

ат чабуу - тез жана күтүүсүздөн ылдамдыкты жогорулатуу

таскактатуу - атты минүү, ылдамдыгын жогорулатуу

жорго салуу - атты жорголотуп чабуу.

Жогорудагы мисал аркылуу гипонимдердин темпоралдык категорияда вербалдашуусун ат минүү этишинин негизинде берилди.

Космостогу реалдуу чындыктын объектисинин абалы сүйлөмдүн семантикалык модели катары көрсөтүлөт,

Тил илиминдеги илимий эмгектерде гипер-гипонимдик байланыштар интегративдик же инклюзивдик мамилелер, кошуу/субординация мамилелери, ал эми чет өлкөлүк изилдөөлөрдө – баш ийүү/субординация, жалпылоо/адистештирүү, бөлүкчө/суперсет, формуласы боюнча байланыш, класстык тукум куучулук деген терминдер менен белгиленет.

Биздин изилдөөбүздө баштапкы булактарга шилтеме кылуу учурларын кошпогондо, гипо-гиперонимдик байланыштар деген терминди карманабыз, ант-кени орус тил илиминде ал эң көп кездешет жана котормочу окумуштуулардын эмгектеринде да кездешет. Этиштердин тектик-түрдүк гипер-гипонимдик байланыштарын изилдөөдө төмөнкү ойлонуу, билүү, угуу, көрүү, айтуу, каалоо кептик иш-аракет учурунда, мисалы, абал этиштери "универсалдуу лексика" менен бирдикте бардык символдорду камтыйт жана ошондой

эле түрлөргө ажырайт, кайра бир бүтүнгө биригип, калыбына келет.

1. Адамдын таануу жана баалоо жөндөмүн колдонуу;

Мен Түркияга болгон сапарда учакта бирге барган элем.

Барган элем – кайда?

Түркияга,

Чолпон-Атага, Нарынга

2. Белгилүү бир көз карашта болуу:

Кечээ болгон сүйлөшүүнү жана чыгарылган чечимди туура деп таптым.

Табуу - качан?

кечээ, эртең, бүгүн

3. Болжолдоо, ишенүү, болжолдоо, айтуу:

Быйыл тойду өткөрүп алсак, чоң иш жасаган болобуз.

Өткөрүп алсак : - качан?

Быйыл, жазда, жайда

4. Бир нерсе жөнүндө кандайдыр бир пикирге ээ болуу, бир нерсе жөнүндө ойлонуу:

Ошол күздө болуп өткөн окуя жөнүндө бүгүн ойлондум.

Ойлонуу- качан?

күздө, жазда, 2023-жылы

5. бир нерсени [белгилүү түрдө] элестетүү:

Мен Ала Тоонун кооздугун, асман тиреген тоолорун, көк мелжиген талаарын, керемет Ысык-Көлүн, арча жыттанган токойлорун элестете алам.

Элестете алам: эмнесин?

Ала-Тоонун тоолорун, талааларын, Ысык-Көлүн, токойлорун

6. эстеп калуу, эстеп калуу: бир нерсени тез-тез, кубаныч менен ойлонуу;

Биз жүргөн Ала-буканы бүгүн эстедим.

7. бирөөнүн оюн, кызыкчылыгын бирөөгө багыттоо, маселен: ал өзү жөнүндө гана ойлойт;

8. белгилүү бир ниет кылуу, конкреттүү бир нерсени пландаштыруу:

Жаңы батыр Дубайдан издөөнү ойлоп жатабыз.

Ойлоп жатабыз - кайдан?

Дубайдан, Бишкектен, Асанбайдан

Жогорудагы этиш сөздөрдүн тектик-түрдүк катышынын натыйжасында сөз символдун бир экенин билдирет. Ой жүгүртүү семантикалык жана грамматикалык категорияларынын мүнөзүн ачып берет.

Гиперонимдердин тектик-түрдүк байланыштарынын мейкиндик жана убакыт категориялашуусу жана вербалдашуусун төмөндөгү таблицада берилди:

гипероним	Гипонимдердин вербалдашуусу	мейкиндик	Убакыт гипонимдери	Түрдүк вербалдашуу
Жыл	Саякатка тиешелүү абал этиштердин түрлөрү		күздө	Баруу
			кечээ	Болуу
			былтыр	Жүрүү
			эртең	Конуу
			жазында	Жатуу
			кечинде	эс алуу
			бүгүн	саякаттоо
			шаршембиде	жөө жүрүү
			жайда	атка минүү
Кыргызстан	Сезимди билдирген этиштердин түрлөрү	Оштук		сүйүп калуу
		Нарындык		жактыруу
		Чүйлүк		Жагуу
		Таластык		жылдызы жануу

		Токтогулдук		Каалоо
		Алайлык		жакшы көрүү
		Баткендик		Тандоо

Фактылардын, себептердин, божомолдордун ортосундагы байланыштын түрүн логикалык жактан түшүндүрүнүн булагы болуп саналат. Тилдин подклассы семантикалык функцияга ээ. Мурунку түшүндүрмөлөрдү түшүндүрөт, элементардык моделдерди полипредикативине айлантат.

Натыйжалар жана божомолдор аталыштын жана аталыштын спецификалык өзгөчөлүгүнө негизделет. Кыймыл-аракеттин мүнөздөмөлөрү ж. б тропонимикалык түзүлүштөр тармакталган иерархияларды билдирет. Жарым-жартылай мамилелер эмес, өз алдынча башкаруунун мүнөздөмөсү.

Бул изилдөөдө сөз кылынган семантикалык мамилелер этиштерге мүнөздүү болгон негизги иерархиялык байланыштарга тиешелүү, бироквербалдык мамилелердин бардык түрлөрү. Башкаруу этиштерин андан ары талдоо жана тил аралык салыштыруу окшоштуктарды жана айырмачылыктарды ачып берет, ар кандай тилдер кандайча семантикалык континуумдун бул бөлүгүн

уюштуруп, түзүшөт деген суроого так жооп катары айтсак болот.

Демек, гипер-гипонимдик структура-ларды талдоо, көп учурда категориянын тигил же бул деңгээлине компонентти ыйгаруу шарттуу деп эсептелиши же берилген гипер-гипонимдик линиянын башка компоненттери эске алынганда гана аныкталышы мүмкүн экендигин ачык көрсөтүп турат. Гипер-гипонимдик системалардын бул өзгөчөлүгү дүйнөнү таанып билүүнүн татаал мүнөзүн чагылдырат. Акырында, вертикалдуу категориялаштыруу огунан айырмаланып, горизонталдык огу компоненттерди көрсөтүүдө кыйла туруктуу болуп көрүнөөрүн белгилей кетүү керек.

Жыйынтыктап айтканда зат атооч, этиш сөздөрдүн түрдүк-тектик мамилелери өз ара тыгыз байланышта болуп, семантикалык талаада ЛСГ бүтүндөн бөлүккө карай дифференциацияланышат, ошондой эле бөлүктөн бүтүнгө карата калыбына келип толук бир тектик маанини беришет, башкача айтканда интеграцияланат.

Адабияттар:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. С.-896.
2. Кант И. Критика чистого разума. – М.: Мысль, 1994.С.-389.
3. Кузнецов В.Г. Роль гиперо-гипонимических отношений в вербализации пространственной и временной кате горизации // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. 2023. Вып. 13 (868). С. 29–34. DOI 10.52070/2542-2197_2022_13_868_29
4. Мякшева О.В. Пространственные отношения и способы их выражения в тексте // Семантика языковых единиц: Докл. Междунар. науч. конф. Т.2. М.: СпортАкадемПресс, 1988. - С. 307-310.
5. Шеягина А.А. Средства выражения и семантические оттенки детерминанта-локатива в структуре простого предложения // Русский язык: Номинация, предикация, образность: Межвуз. сб. науч. тр. – М.: Изд-во МГОУ, 2003. - С. 43-45.
6. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. - 279 с.